

## آثار ابوبکر احمد بن حسین بیهقی

سیدجلیل ساغروانیان

در تاریخ فرهنگ اسلامی جایگاه والای او در دانش حدیث بیشتر بروز یافته و به سبب آثار پرشمار روایی، به ویژه تألیفاتی چون السنن الکبری و شعب الایمان نامش ماندگار شده است. بیهقی علاوه بر تألیف، در انتقال کتب حدیثی پیشین نیز اهتمام ورزید و به عنوان ناقل، نقش برجسته‌ای در اسانید روایی متون حدیثی داشت.

ذهبی یادآور شده است که بیهقی در نقد و ارزیابی حدیث به «علل الحدیث» و وجوه جمع در برخورد با اخبار متعارض، توجهی خاص داشته و این ویژگی به طور گسترده در آثارش نمود یافته است. توان نظری و انتقادی بیهقی در کنار گستره روایت و اسانید، از بیهقی شخصیتی تأثیرگذار در تاریخ حدیث پدید آورده است. از این رو، «عبدالغافر فارسی» با وجود جایگاه رفیعی که برای «حاکم نیشابوری» قائل بود، گستره دانش بیهقی را بیش از استادش حاکم نیشابوری دانسته است.

بیهقی از پیروان مذهب شافعی است. ذهبی ضمن تأیید شافعی بودن او یادآور شده است که بیهقی این توانایی را داشت تا مذهب مستقلی ایجاد کند. بیهقی با آنکه مذهب شافعی را به عنوان مذهبی روشمند و در عین حال پاینده به حدیث دانسته است، اما همچنان حدیث را بر مذهب مقدم داشته است.

برخی از دانشمندان مانند یاقوت حموی، خوانساری و امین به دلایلی حتی احتمال داده اند که او شیعه بوده است.

صریفینی گستره آثار بیهقی را - احتمالاً با مبالغه - بیش از هزار جزء (نه الزاماً به معنای جلد) گزارش کرده است که طیف موضوعی

ولادت ابوبکر احمد بن حسین بن علی بن عبدالله بن موسی بیهقی خسروجردی در شعبان سال ۳۸۴ در خسروجرد، ناحیه‌ای از بیهقی، بوده است. وی در جمادی الاول سال ۴۵۸ درگذشت و در بیهق دفن شد. آن طور که از آثار او بر می آید، او را باید یکی از برپا دارندگان سنت و احیاکنندگان سخنان رسول الله (ص) دانست.

او در میان دانشمندان قرون چهار و پنج دارای شخصیتی والا و کم نظیر است و اگر چه در زمان او از طرف حکومت سلجوقی و مخصوصاً نظام الملک، سعی فراوانی برای جلب دانشمندان شده، اما نتوانستند وی را به خود راغب کنند.

این دانشمند در تمامی علوم اسلامی از کلام، فقه، عرفان و حدیث دارای آثاری بی مانند است.

بیهقی از جوانی به فراگیری علوم دینی می پردازد و آموزش های مقدماتی را در زادگاهش سپری می کند. برای تکمیل معلوماتش به نیشابور مسافرت می کند و از بزرگانی همچون «حاکم نیشابوری» درس حدیث می شنود. بیهقی سپس به عراق و حجاز سفر می کند و در آنجا نیز در نزد مشایخ برجسته ای چون: ابوالفتح حفار، ابوالحسین ابن بشران و ابوعلی حسن بن احمد بن شاذان حدیث می آموزد.

بیهقی گرایش بسیاری به موطنش شهر بیهق داشت و می کوشید تا میراث حدیثی بیهق را بزرگ تر جلوه دهد و به همین دلیل در آثارش اسانیدی را ارائه می دهد که دو یا سه محدث بیهقی داشته باشد.

«له نسخة في مكتبة عاشر افندی ضمن المكتبة السليمانية، استنبول ضمن مجموعه برقم ۱۱۷۹ و طبعت الصغرى مؤخرًا».

#### ۵. الأربعون الكبرى

ذهبی در کتاب سیر النبلاء (ج ۱۸، ص ۱۶۶) درباره آن توضیح می دهد و نسخه خطی آن در کتابخانه سلیمانیه در استانبول است.

«له نسخة في مكتبة عاشر افندی ضمن المكتبة السليمانية، استنبول ضمن مجموعه برقم ۱۱۷۹ و طبعت الصغرى مؤخرًا».

#### ۶. الإسرائء

کتاب الإسرائء - یا الأسرى یا الأسرار - اثری است در کیفیت اسرای پیامبر اکرم (ص).

#### ۷. الأسماء و الصفات

این کتاب در معرفی برخی از اسما و صفات خداوند و معانی آنها با دلایلی از کتاب و سنت و اجماع است. بیهقی در این کتاب، در باب اسناد و روایاتی صحبت می کند که از آنان روایاتی نقل کرده است. وی بر شماری از احادیث و رجال آن تعلیق و توضیح دارد و به علاوه، از ضعف برخی روایاتی که در صحیح مسلم از آنها یاد شده و یا دانشمندان علم رجال آنها را موثق دانسته اند، سخن گفته است. این کتاب در حیدرآباد (۱۳۳۳)، قاهره (۱۳۵۸) و بیروت به کوشش محمد زاهد کوثری، داراحیاء التراث العربی و نیز با تحقیق عبدالرحمن عمیره (دو جلد، چاپ اول، دارالحیل ۱۴۱۷/۱۹۹۷) به چاپ رسیده است.

«نسخة الخطية موجودة بمكتبة فيض الله باستنبول رقم ۱۳۰۷ و عدد أوراقها ۲۰۵ و رقات و تاریخ کتابتها سنة ۵۷۷ و قد طبع هذا الكتاب عدة طبعات أهمها طبعة الهند سنة ۱۳۱۳ ق بتحقیق محمد محی الدین الجعفری و طبعة مطبعة السعادة بمصر سنة ۱۳۵۸ ق بتحقیق الشیخ زاهد الكوثری».

#### ۸. الاعتقاد و الهدایة الی سبیل الرشاد

بیهقی در این اثر خود به اختصار امور واجب بر مکلف را در اعتقادات اهل سنت معرفی کرده و به بیان مطالبی چون: اسما و صفات حق، قضا و قدر، عدم خلق قرآن، مشیت، تعریف ایمان و حدود آن، اثبات نبوت رسول خدا (ص)، کرامات اولیا و اصحاب و اهل بیت رسول خدا و خلافت خلفای چهارگانه پرداخته است. این کتاب را باید چکیده تعالیم اعتقادی بیهقی

آن بسیار گسترده است. اکثر منابع از او نام نبرده اند. با بررسی منابع مختلف، آثار زیر از بیهقی به دست آمد و در حد امکان، توضیحاتی مختصر درباره هر کدام آورده شد تا با ابعاد مختلف شخصیتی - علمی این دانشمند آشنا شویم:

#### ۱. الآداب (الادب)

این کتاب بیهقی را می توان در زمینه ادبیات اخلاقی اصحاب حدیث جای داد. این اثر به کوشش عبدالقدوس محمدنذیر، در ریاض، مکتبه الریاض و نیز در بیروت به وسیله عبدالقادر عطا در سال ۱۴۰۶ ق به چاپ رسیده است.

«مطبوع في أربع مجلدات بينما توجد مخطوطته بدار الكتب المصرية برقم ۴۳ حدیث و يقع فی اثنتین و ستین و مائتی ورقة».

#### ۲. اثبات عذاب القبر

بیهقی این کتاب را در رد متکلمانی می نویسد که عذاب قبر را انکار می کنند. این اثر به کوشش شرف محمود القضاة، در عمان، به سال ۱۴۰۵ ق و همچنین به تحقیق مصطفی سعید خالد، کارشناسی ارشد، الجامعة الاسلامیه در عربستان سعودی، به سال ۱۳۹۹ ق چاپ شده است.

«مخطوط بمكتبة أحمد الثالث ضمن مكتبة المتحف باستنبول ضمن مجموعه رقمها ۴۲۸۸».

#### ۳. احکام القرآن

بیهقی در این کتاب سخنان شافعی را در مورد معانی قرآن گرد آورده و همانند کتاب احکام القرآن احمد بن علی رازی حصاص است. سبکی (ج ۲، ص ۹۷) آن را از آثار بدیع بیهقی دانسته است.

احکام القرآن کتابی است که بیهقی به دنبال مستندات قرآنی اقوال امام شافعی نوشته و در مصر به چاپ رسیده است.

«منه نسخة مطبوعة قام بنشرة عزب العطار بتحقیق: محمد زاهد الكوثری سنة ۱۳۷۱ ق / ۱۹۵۱ م و اعادت دارالكتب العلمیه نشره سنة ۱۳۹۵ ق. كما أن له نسخة مطبوعة قبلها بمصر بتحقیق عبدالغنى عبدالخالق عام ۱۳۷۱ ق».

#### ۴. الأربعون الصغرى

این کتاب به کوشش ابواسحاق حوینی در بیروت، به سال ۱۴۰۸ ق و همچنین به وسیله ابوهاجر محمد السعید بن بسیونی زغلول در دارالكتب العلمیه بیروت، لبنان در سال ۱۴۰۷ ق چاپ شده است.

شاخص ترین آنها، اثری است با عنوان بیان خطاً من اخطأ علی الشافعی. در این کتاب برخی خطاهای حدیثی منتسب به امام شافعی را پاسخ گفته است. این کتاب در بیروت، در سال ۱۴۰۲ ق. به کوشش شریف نایف دعیس به چاپ رسیده است. «نسخة الخطیة فی مکتبة عارف حکمت بالمدينة المنورة تحت رقم ۱۹۵- عام و ۸۰- مجامیع و طبعته بمؤسسه الرسالة عام ۱۹۸۳ بتحقیق الدكتور الشریف نایف الدعیس».

#### ۱۲. تخریج احادیث الأم

«هو ثلاثة أجزاء خطیة. الجزء الأول منه يوجد بمکتبة شستریتی بلندن تحت رقم ۳۲۸۰ و عدد أوراقه ۱۴۸ ورقة. و الجزء الثاني موجود بدار الکتب المصریة برقم ۹۱۱، ألف حدیث فی ۲۸۹ ورقة. و الثالث مفقود حتی الآن».

#### ۱۳. ترتیب الصلاة

این کتاب در هدیه العارفین (ج ۱، ص ۷۸) معرفی شده است و نسخه خطی آن ناشناخته است.

#### ۱۴. الترغیب و الترهیب

این کتاب از جمله آثار آثاری است که می توان آن را در زمینه ادبیات اخلاقی اصحاب حدیث جای داد. نسخه این کتاب نیز ناشناخته است.

#### ۱۵. جامع ابواب وجوه قراءة القرآن

این کتاب نیز دارای نسخه ای ناشناخته است.

#### ۱۶. الجامع المصنف

این کتاب درباره اخلاق و ایمان نوشته شده است.

#### ۱۷. جامع أبواب قراءة القرآن فی الصلاة علی الإمام و المأموم

نسخه این کتاب نیز ناشناخته مانده است. کشف الظنون (ج ۱، ص ۵۹۳) و هدیه العارفین (ج ۱، ص ۷۸) به این اثر بیهقی اشاره کرده اند.

#### ۱۸. حیاة الانبیاء

این کتاب در اثبات این موضوع است که انبیا پس از وفاتشان همچنان دارای حیات هستند. بروکلیمان از آن با عنوان «حیات الانبیاء فی قبورهم»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی آن را با عنوان «حیات الانبیاء بعد وفاتهم» و هدیه العارفین اسماعیل پاشا

دانست و با آنکه مشحون از احادیث نبوی است، در بردارنده موارد گسترده ای از نقل سخنان «ابوالحسن اشعری» و پیرو او، ابن فورک، نیز هست.

این کتاب در دو نوبت در بیروت به چاپ رسیده است: یکی با کوشش احمد عصام کاتب در ۱۴۰۱ ق/ ۱۹۸۱ م و دیگری به تصحیح و تعلیق کمال یوسف الحود، در عالم الکتب، چاپ اول.

«نسخة الخطیة توجد فی مکتبة نور عثمانیة برقم ۲/۱۲۰۸ إستنبول فی ۹۸ ورقة و كذلك مکتبه لاله لی برقم ۲۴۲۳ فی ۸۱ ورقة و مصورة جامعة الملك عبدالعزيز بمكة المكرمة = بمکتبه مرکز البحث العلمی علی نسخة مکتبة شستریتی بلندن تحت رقم ۳۵ ضمن مجموعة و طبع فی القاهرة سنة ۱۳۸۰ ق بتحقیق الشیخ احمد مرسى و له عدة طبعات أخرى».

#### ۹. الألف مسألة

«نسختها الخطیة ضمن مجموعة برقم ۱۱۲۷ بمکتبة احمد الثالث استنبول».

#### ۱۰. البعث و النشور

موضوع این کتاب در کیفیت رستاخیز است و آیات و اخباری را درباره معاد مطرح می کند. این کتاب در بیروت در سال ۱۴۰۶ ق به وسیله محمد سعید ابیانی و همچنین در کویت به چاپ رسیده است. همچنین «استدراکات البعث و النشور» نیز در بیروت در سال ۱۴۱۴ ق چاپ شده است. در عربستان نیز با این مشخصات به چاپ رسیده است: القسم الاول: تحقیق عبدالعزیز بن راجی الصاعدي رساله دکترا، الجامعة الاسلامیة، ۱۴۰۳ ق.

و القسم الثاني: تحقیق عایش عاش بخیت الجهنی، رساله دکترا، الجامعة الاسلامیة، عربستان سعودی، ۱۴۰۶ ق.

«نسخة الخطیة فی مکتبة المتحف برقم ۲۶۶۵، ۲۶۶۶، یاستنبول و بالمکتبة السلیمانیة یاستنبول أيضاً برقم ۱۸۷۲ کما توجد له نسختان بمکتبه شستریتی بلندن تحت رقمی ۳۹۰۹، ۳۲۸۰ و صورت مکتبه مرکز البحث العلمی بجامعة الملك عبدالعزيز بمكة المكرمة منها صورة، و ذکر برو کلیمان تاریخ التراث العربی (ج ۱، ص ۴۴۷) نسختین الأولى بالموصل بالعراق برقم ۱۷/۲۲۸ و الأخری بمکتبة برلین برقم ۲۷۳۴».

#### ۱۱. بیان خطاً من اخطأ علی الشافعی

در دفاع از مذهب شافعی، بیهقی آثاری را تألیف کرده که

بغدادی این کتاب را به صورت «ما ورد في حياة الانبياء بعد وفاتهم» نام برده اند.

ابوسهل نجاح عوض صيام، این کتاب را به ضمیمه کتاب انبياء الاذکياء بحياة الانبياء، از جلال الدين السيوطي، با مقدمه: شعبان محمد اسماعيل المنصوره، مکتبه الايمان، بی تا، ۸۰ ص نیز به چاپ رسانده است.

«منه نسخة خطية بمكتبة احمد الثالث ونسخه أخرى بدار الكتب المصرية، و نسخة بمكتبة عارف حكمت بالمدينة المنورة و قد طبع في القاهرة بالمطبعة المحمدية سنة ۱۳۵۷ ق، بتعلق الشيخ محمد بن محمد الخانجي و تقوم دارالحديث بالقاهرة الآن بطبعه طبعه جديدة بتحقيق فريد عبدالعزيز الجندی و كان له طبعه في سنة ۱۳۴۹ ق».

#### ۱۹. الخاتم

«مخطوط بدار الكتب المصرية و تحت يدي صورة خطية منها، و نسخة أخرى بمكتبة احمد الثالث و أقوم الآن بإعداد أصوله للطباعة، إن شاء الله».

#### ۲۰. الخلافيات

یکی از ویژگی های شخصیت فقهی بیهقی، گرایش او به فقه تطبیقی است که در کتاب الخلافيات رخ نموده است.

این کتاب از آثار برجسته، ابتکاری و بی نظیر بیهقی است و در آن مسائل مورد اختلاف میان فقه شافعی و حنفی را بررسی کرده است. این کتاب در ریاض در سال ۱۹۹۵ م و همچنین با عنوان مختصر الخلافيات از ابن فرح اشیلی در ریاض، ۱۴۱۷ ق چاپ شده است.

«نسخه الخطية: يوجد منه نسخة بمعهد الخطوط بجامعة الدول العربية - القاهرة مصورة عن نسخة أصلية في مكتبة سليم أعاتق في جزئين الاول ۱۷۲ ورقة والثاني ۱۷۴ ورقة و بدار الكتب المصرية. نسخة خطية أخرى برقم ۹۴ فقه شافعی فی ۱۷۲ ورقة و عليها عنوان الجزء الثاني».

#### ۲۱. الدعوات الكبير

این کتاب به کوشش بدر عبدالله بدر، در کویت، به سال ۱۴۰۹ ق / ۱۹۸۹ م چاپ شده است.

«نسخة الخطية بالمكتبة الأصفية بحيدرآباد الهند برقم ۱۴ - أدعية. و قد نصّ عليه حاجي خليفه في كشف الظنون / ۱ / ۱۴۱۷ و السبكي في طبقات الشافعيه ۴ / ۳. لكن باسم الدعوات الصغير».

#### ۲۲. دلائل النبوه و معرفة احوال صاحب الشريعة

این کتاب در سیرت نبوی و زندگانی نیاکان، اخلاق، معجزات و بشارات به ظهور نبی اکرم (ص) است. بیهقی در این کتاب معجزات و خوارق عاداتی را نقل می کند که بسیاری معتبر و برخی ضعیف و قابل خدشه اند. این کتاب علاوه بر معجزات آن حضرت، یک دوره از زندگی حضرت ختمی مرتبت و تاریخ اولیه اسلام است.

مورخان و سیره نویسان پس از بیهقی، این کتاب را مرجعی استوار و معتبر برای خود دانسته اند. برای نمونه، ابن کثیر در البداية و النهاية و سیوطی در الخصائص الكبرى، از آن نقل کرده اند. خرگوشی نیز کتابی به نام دلائل النبوه داشته است.

دلائل النبوه بیهقی در هند و بیروت به طبع رسیده و نیز بخشی از آن را محمود دامغانی به زبان فارسی ترجمه کرده که در سال ۱۳۶۱ ش، در تهران به چاپ رسیده است. همچنین دو جلد از این کتاب با تحقیق عبدالرحمن محمد عثمان به وسیله کتابخانه سلفیه مدینه منوره چاپ شده و جلد سوم آن زیر چاپ است.

«طبع اكثر من طبعه و نسخة الخطية موجودة بمكتبة المتحف بإستنبول فی أربع مجلات برقم ۶۰۰۰-۶۰۰۳ و يوجد منها عدة نسخ بدار الكتب المصرية لكنّها ناقصة اما المطبوع منه فجزء بتحقيق الاستاد السيد احمد صقر عام ۱۹۷۰ م و أعاده الدكتور القلعجي فی ۷ اجزاء».

#### ۲۳. رد الانتقاد (الانتصار) على الفاظ الشافعي

بیهقی در این کتاب انتقادهای صورت گرفته بر برخی از دیدگاه های امام شافعی را در باب معنای واژگان پاسخ گفته است. این کتاب در ریاض به سال ۱۴۰۶ ق به چاپ رسیده است.

#### ۲۴. رسالة الى ابى محمد الجويني

که در ضمن مجموعه الرسائل المنيرية (۲/ ۲۸۰-۲۹۰) در قاهره، به سال ۱۳۴۳ ق به چاپ رسیده است.

«وهي رسالة من البيهقي إلى الجويني يوضع له فيها الأخطاء الحديثية التي وقع فيها عند تأليف الجويني لكتابه المحيط و نسخة هذه الرسالة الخطية موجودة في مكتبة احمد الثالث بإستنبول ضمن مجموعة برقم ۱۱۲۷ فی ۷ ورقات».

#### ۲۵. رسالة الى عميد الملك

یرجوه فيها أن يوقف اضطرهاد الاشاعره.

۲۶. رسالة في حديث الجوبباري  
نسخة خطی این رساله نیز ناشناخته است.

۲۷. الرؤیه

بیهقی در این کتاب به مسئله رؤیت باری تعالی در قیامت می پردازد.

۲۸. الزهد الكبير

موضوع این کتاب درباره زهد و موعظه است و در پنج بخش فراهم آمده است: یک بخش آن شامل ۹۸۹ قول و روایت از حضرت محمد (ص)، صحابه، تابعین و بزرگانی همچون: حسن بصری، مالک بن دینار، ذوالنون مصری، رابعه عدویه و جنید بغدادی است.

بیهقی در این کتاب در تعریف زهد، بر احادیث نبوی تکیه کرده و به دنبال بازسازی سنت نبوی در باب زهد بوده است. پیش از بیهقی بیش از شصت اثر در باب زهد و با همین نام نوشته شده است. این اثر به کوشش عامر احمد حیدر، در بیروت، سال ۱۹۹۶، به چاپ رسیده است.

نسخه الخطیة بمکتبة عارف حکمت بالمدينة المنورة برقم ۱۴۲- حدیث بتاریخ کتابة: سنة ست و عشرين و ستمائة ۶۲۶ ق و علیها سماعات و طبع بتحقیق الدكتور تقی الدین الندوی بالکویت ۱۹۸۳ م.

۲۹. السنن الصغرى

این کتاب به کوشش محمد ضیاء الرحمان اعظمی در مدینه به سال ۱۴۱۰ ق / ۱۹۸۹ به چاپ رسیده است و چکیده ای از السنن الکبری و مکملی فقهی بر کتاب الاعتقاد است. این اثر رساله فقهی با ماهیت حدیثی است که در نوع خود از نخستین هاست. محمد ضیاء الرحمان اعظمی در المنة الکبری آن را شرح و احادیثش را تخریج کرده و در ریاض به سال ۱۴۲۲ ق به چاپ رسیده است. این کتاب به همت بهجة یوسف حمد ابوالطیب، در دو جلد در دار الجیل بیروت در سال ۱۴۱۵ قمری نیز چاپ شده است.

نسختها الخطیة موجودة بمکتبه المتحف یاستنبول برقم ۲۶۶۴ فی ۳۹۲ ورقة و لم یزل مخطوطاً بمکتبه المتحف یاستنبول برقم ۲۶۶۴، و قد ذهب بعض الناس إلى القول بأن کتابه معرفة السنن و الآثار هو «السنن الوسطی».

۳۰. السنن الكبرى

مهم ترین اثر بیهقی است متشکل بر احادیث رسول خدا (ص)

و افعال و تقریرات آن حضرت و گفته ها و احوال صحابه و برخی از تابعین که به صورت موضوعی همراه با برخی توضیحات است. این کتاب در زمره اساسی ترین کتب حدیث اهل سنت به شمار می رود. این اثر به کوشش محمد عبدالقادر عطا در مکه به سال ۱۴۱۴ ق / ۱۹۹۴ م به چاپ رسیده است.

این کتاب در حقیقت دایرة المعارف بزرگی در حدیث است که بر مبنای ابواب فقه، دسته بندی شده است. حاجی خلیفه از این اثر به نام السنن الکبیر یاد کرده است. این کتاب در واقع یک دوره کامل فقه است.

کسانی مانند ابوالمعالی محمد بن اسماعیل فارسی، ابن عبدالحق دمشقی (م ۷۴۴)، شمس الدین ذهبی (م ۷۴۸) و عبدالوهاب شعرانی (م ۹۷۴) هر یک جداگانه این کتاب را خلاصه کرده اند.

ابن ترکمانی حنفی (م ۷۵۰) کتاب بزرگی در رد سنن بیهقی نوشت و آن را الجوهر النقی فی الرد علی البیهقی نامید و همچنین شهاب الدین ابن عربشاه نیز اثری با عنوان الدر النقی فی الرد علی البیهقی نوشته است. زین الدین قاسم قطلوبغای حنفی (م ۸۷۹) این اثر را با نام ترجیع الجوهر النقی تلخیص و به صورت الفبایی تا حرف میم، تنظیم کرد. شهاب الدین بوسیری در اثری با عنوان فوائد المنتقی اضافات آن را نسبت به کتب سنت آورده است.

نجم عبدالرحمان خلف در اثری با عنوان موارد الامام البیهقی فی کتاب السنن الکبری به مطالعه انتقادی روش بیهقی در این کتاب پرداخته و در ریاض در سال ۱۴۱۰ ق به چاپ رسیده است.

محققان انگیزه بیهقی را از نگارش السنن الکبری، دفاع از اصالت اقوال شافعی و نشان دادن پشتوانه روایی آن می دانند.

این کتاب در ده جلد و برای اولین بار در نیمه اول قرن سیزدهم همراه با اثر ابن ترکمانی، الجوهر النقی، در حیدرآباد دکن به چاپ رسیده است. در کتاب ترجمه دلائل النبوه که به همت آقای دامغانی انجام گرفته است، سال چاپ این کتاب در ۱۳۴۴ قمری نوشته اند. این کتاب نیز در دارالکتب العلمیه بیروت، لبنان، به تحقیق محمد عبدالقادر عطا نیز چاپ شده است.

«منه النسخة المطبوعة الوحيدة بحیدرآباد الدکن و التي نالت شهره واسعة لأن كل الإحالات تتم عليها و هذه النسخة مطبوع في الحاشية عليها كتاب الجوهر النقی فی الرد علی البیهقی لابن ترکمانی، أما النسخة الخطیة فمنها واحدة بدارالکتب المصریة برقم ۲۵۴-۲۶۷ حدیث و أخرى بمکتبه المتحف

باستنبول رقم ۲۶۴۴-۲۶۶۰. السنن الكبرى أفردت مقدمة وافية عن مخطوطاته ضمن دراسة قيمة في مقدمه جزء الفهارس الخاص بالسنن الكبرى الذي أعده محمد السعيد بسیونی.

### ۳۱. شعب الايمان

این کتاب را می توان در زمینه ادبیات اخلاقی اصحاب حدیث جای داد. این اثر در سال ۱۴۱۰ق/ ۱۹۹۰م در بیروت به کوشش محمد سعید بن بسیونی زغلول در ۷ مجلد به همراه دو جلد فهارس (اشعار و احادیث) چاپ شده است.

این کتاب با عنوان الجامع لشعب الايمان در مطبعه العزیزیه - شاه علی بنده - حیدرآباد (الهند) در سال ۱۴۰۶هـ/ ۱۹۸۶م به کوشش المحافظ عزیزبگ القادری نقشبندی نیز به چاپ رسیده است.

برای دستیابی به نسخه ها و چاپ های این کتاب و مختصر آن، می توان به مقدمه ۹ جلدی چاپ بیروت و تاریخ الادب العربی بروکلیمان، ج ۶، ص ۲۲۹-۲۳۳ مراجعه کرد.

این اثر مجموعه ای است با موضوع محوری ایمان و با دو رویکرد اعتقادی و اخلاقی که پس از السنن الكبرى تأثیرگذارترین اثر بیهقی است. بیهقی این کتاب را بر شیوه کتاب منهاج الدین فی شعب الايمان اثر حسین بن حسن حلیمی (م ۴۰۳) در بیان شاخه های ایمان به رشته تحریر آورده است.

اساس این کتاب بر مبنای حدیثی از رسول خدا (ص) است. ابو جعفر عمر قزوینی (م ۶۹۹) این کتاب را خلاصه کرده و مختصر شعب الايمان نامیده و به کوشش عبدالقادر ارنؤوط در دمشق به سال ۱۴۰۵ ق به چاپ رسیده است. ابوحفص ابن ملقن نیز آن را خلاصه کرده است. کشف الظنون (ج ۱، ص ۵۷۴) از دو مختصر دیگر با عنوان: مختصر شمس الدین القونوی و مختصر الامام معین الدین محمد بن حمویه نام برده است. کشف الظنون همچنین از ترجمان شعب الايمان از الامام سراج الدین عمر بن رسلان البلقینی (م ۸۰۵) نیز نام برده است.

شعب الايمان در شش جلد و در بعضی نسخه های خطی در سه جلد و در بیروت در هفت جلد به چاپ رسیده است.

ترجمه ای نیز از شعب الايمان به وسیله محمد ایجی نیز صورت گرفته که نسخه های آن در کتابخانه آستان قدس رضوی و دو نسخه در اورخان، بورس و ایاصوفیا موجود است که نگارنده آن را تصحیح کرده است و در آینده به چاپ سپرده خواهد شد.

در کشور عربستان سعودی در الجامعه الاسلامیه شعبه های

مختلف این کتاب به عنوان رساله دکترا و فوق لیسانس به شرح زیر مورد تحقیق قرار گرفته است:

۱. الجامع لشعب الايمان للبيهقي: باب تعظيم القرآن من الايمان، تحقیق سعود بن عبدالعزيز الدعجان، کارشناسی ارشد، الجامعه الاسلامیه (عربستان سعودی)، ۱۴۰۷ ق.

۲. الجامع لشعب الايمان للبيهقي: شعب الاخلاص و السرور بالجنة و معالجة كل ذنب بالتوبة و القرابين، تحقیق عبدالسلام سلیمان عبدالله الغفیلی، کارشناسی ارشد، الجامعه الاسلامیه (عربستان سعودی)، ۱۴۰۷ ق.

۳. الجامع لشعب الايمان للبيهقي: من الشعبة الثامنة الى نهاية العاشرة، تحقیق فلاح بن اسماعیل بن احمد، کارشناسی ارشد، الجامعه الاسلامیه (عربستان سعودی)، ۱۴۰۶ ق.

۴. الجامع لشعب الايمان للبيهقي: من الشعبة الخوف الى شعبة التوكل، تحقیق عبدالله بن سلیمان سالم الاحمدی، کارشناسی ارشد، الجامعه الاسلامیه (عربستان سعودی)، ۱۴۰۶ ق.

۵. الجامع لشعب الايمان للبيهقي: من اول الكتاب الى نهاية الشعبة السابعة، تحقیق فلاح ثانی شامان، کارشناسی ارشد، الجامعه الاسلامیه (عربستان سعودی)، ۱۴۰۶ ق.

۶. الجامع لشعب الايمان للبيهقي: من حب النبي (ص) الى نشر العلم، تحقیق محمد بن عبدالوهاب العقیل، کارشناسی ارشد، الجامعه الاسلامیه (عربستان سعودی)، ۱۴۰۷ ق.

### ۳۲. العوالی الصحاح

این کتاب ظاهراً در بردارنده مجموعه ای از احادیث صحیح و دارای اسانید عالی بوده است و نشانی از نسخ آن در دست نیست.

### ۳۳. العیدین

این کتاب را می توان از کتب تک نگاری فقهی بیهقی دانست.

### ۳۴. فضایل الاوقات

این کتاب به کوشش عدنان قیسی در مکه در سال ۱۴۱۰ ق به چاپ رسیده است.

«هو مخطوط تحت یدی نسخه مصورة منه و يقع فی ۹۸ لوحة تضم اللوحة صفحتین عدد مسطرتها ۱۷ سطرأ».

۳۵. فضائل الصحابه

در دایرة المعارف بزرگ اسلامی آمده است که به نظر می‌رسد در سده های اخیر نسخ آن سخت یاب بوده است. شعب الایمان نسخ این کتاب را ناشناخته ذکر کرده است. در این کتاب حدیثی، درباره حضرت علی (ع) آورده است که البته از نگاه اهل سنت جا دارد که او را رافضی بدانند.

بعضی منابع از این کتاب به دلیل محتوای آن به نام «نصوص الشافعی» و برخی با عنوان «المبسوط فی نصوص الشافعی» از آن نام برده اند.

«انظر حاجی خلیفه فی کشف الظنون (ج ۲، ص ۱۵۸۲) و السبکی فی طبقات الشافعیه (ج ۴، ص ۹) و قد ذکر حاجی خلیفه أنه فی عشرين مجلداً».

۳۶. القراءة خلف الامام

این کتاب را هم می‌توان از کتب تک نگاری فقهی بیهقی دانست. این اثر به کوشش محمد سعید بن سیونی زغلول، در بیروت، سال ۱۴۰۵ ق و نیز بنا به نقل استاد مصری احمد محمد شاکر در حواشی دایرة المعارف الاسلامیه در سال ۱۹۱۵ میلادی در هند چاپ شده است.

۳۹. المدخل الى السنن الكبرى

این کتاب مقدمه ای است بر السنن الكبرى. نسخه خطی این اثر به سماع و تأیید برخی از بزرگان اهل سنت همچون ابن صلاح و حافظ مزی رسیده است.

«نسخته الخطیه مصورة فی مرکز البحث العلمی بجامعة الملك عبدالعزيز بمكة المكرمة و هي مصورة علی نسخة خطية موجودة فی مكتبة الجمعية الأسيوية بكلكتا تحت رقم ۳۶۸ و طبعته للدكتور محمد ضياء الرحمن الأعظمی».

«نسخة الخطية مصورة و موجودة بمعهد المخطوطات - القاهرة رقم ۱۲۳ - فقه شافعی و قد صورت عن أصل موجود بمكتبة أحمد الثالث عدد أوراقها ۸۱ ورقة أما طبعاته، فقد طبع بالهند طبعة حجرية بعناية تلتف حسين، و قام الأخ محمد السعيد بسيوني بعمل الحواشي و صنفه من جديد و طبعته دار الحديث بالأزهر، بالقاهرة».

۴۰. معرفة السنن و الآثار

بیهقی در این کتاب مجموعه ای از احادیث نبوی را در کنار آثار صحابه و تابعین در زمینه فروع دین فراهم آورده است. چاپ ناتمام این کتاب به تحقیق احمد صقر، در قاهره در سال ۱۳۴۸ هـ / ۱۹۶۹ م، از سوی المجلس الاعلی للشؤون الاسلامیة صورت گرفته است.

۳۷. القضاء و القدر

این کتاب در بیروت ۱۴۰۹ ق به چاپ رسیده است. سمعانی در الانساب (ج ۱، ص ۴۳۸) آن را معرفی کرده است. این کتاب با عنوان القضاء و القدر و الرد علی من یحتج بالقدر با تحقیق ابی الفداء الاثری، در قاهره، به همت دارالفکر، و نیز به تحقیق احمد بن صالح الصمعانی، کارشناسی ارشد، در عربستان سعودی، سال ۱۴۰۷ ق چاپ شده است.

در این کتاب اقوال امام شافعی با ترتیب مختصر مزی گرد آمده و از آن دفاع شده است. بیهقی در این اثر مآخذ خود را در نقل اقوال شافعی مورد به مورد نشان داده و با بیان ادله حکم از کتاب و سنت نبوی و آثار صحابه، به دفاع از شافعی برخاسته است. این اثر را به عبارتی، باید یکی از منابع فقه تطبیقی دانست که به گفته سبکی (ج ۴، ص ۹) هیچ فقیه شافعی از آن بی نیاز نیست. بیهقی در این کتاب به رد سخنان احمد بن سلامة طحاروی حنفی - که بر امام شافعی و اصحاب او ایراد کرده است - پرداخته و احادیث مسندی را که امام شافعی در موضوع اصول و فروع دین آورده، نقل کرده و به جرح و تعدیل سند و بیان صحت و ضعف آنها پرداخته است. همچنین با نظر و اجتهاد خود، برخی از روایانی را که دیگران مورد وثوق ندانسته اند، توثیق کرده است.

«نسخته الخطية موجودة ضمن المكتبة السلیمانیة باستنبول بمكتبة الشهيد علی پاشا = و تقع فی [۱۱۰] و رقات و كتبت سنة ۵۶۶ و علیها سماعات برقم ۱۴۸۸».

۳۸. المبسوط

این کتاب مهم ترین اثر بیهقی در فقه است که در آن نصوص شافعی گرد آمده و حدوداً بیست جلد بوده که نسخ آن ناشناخته مانده است.

این کتاب را باید از بزرگ ترین و گسترده ترین آثار بیهقی دانست. قبل از بیهقی هم افرادی مانند بویطی - که از شاگردان شافعی است - سخنان شافعی را جمع آوری کرده است، اما کار بیهقی در این اثر بسیار گسترده تر از کارهای دیگران است.

«نسخة خطیه منه فی مكتبة المتحف باستنبول تبدأ من رقم: ۲۶۳۸-۲۶۴۳، أما طبعته فمئها جزء بتحقیق الأستاذ السید احمد صقر سنة ۱۹۷۰».

۴۱. معرفة علوم الحديث

علی بن زید بیهقی تألیف اثری با عنوان معرفة علوم الحديث همنام با اثر استادش حاکم نیشابوری را به بیهقی نسبت داده که در منابع دیگر تأیید نشده است. نسخه این کتاب نیز ناشناخته است.

۴۲. مقدمه بر الدعوات الكبير

اصل کتاب با عنوان الدعوات الكبير به وسیله بدر عبدالله بدر، در کویت در سال ۱۴۰۹ ق به چاپ رسیده است. در دایرة المعارف بزرگ اسلامی کلمه «مقدمه» به عنوان این کتاب افزوده شده است.

۴۳. مناقب احمد بن حنبل

با آنکه بیهقی در نوشته هایش مذاهب حنفی و مالکی را در عرض مذهب شافعی به رسمیت شناخته، از مذهب حنبلی نامی نبرده است. گفتنی است که در برخی از منابع اثری با عنوان مناقب احمد از او یاد شده است و در نسل های پسین در حکایاتی کوشش می شده است تا وی به عنوان شخصیتی مؤید شافعی و احمد بن حنبل معرفی می شود. نسخه خطی این کتاب نیز ناشناخته مانده است.

۴۴. مناقب الشافعی

این کتاب علاوه بر شرح احوال و فضایل محمد بن ادریس شافعی، در بردارنده اطلاعاتی درباره شاگردان امام شافعی و نیز اقوال وی در جرح و تعدیل رجال است. این کتاب در قاهره به سال ۱۹۷۰، به کوشش احمد صقر، به چاپ رسیده است. این کتاب را گاهی با عنوان «مناقب مطلّبی» هم گفته اند؛ زیرا نسبت شافعی به مطلّب برادر هاشم می رسد.

«البیهقی شافعی المذهب و يبدو أنه أحب هذا المذهب بشدة فذهب يدافع عنه و عن الشافعی فدافع عنه في كتب منها: رد الانتقاد علی لفظ الامام الشافعی (مخطوط) و بیان خطأ من اخطأ علی الشافعی و کتاب تخريج احاديث الأم و کتاب الخلافيات بين الشافعی و أبي حنيفة. و هذا الكتاب مناقب الشافعی طبع بالقاهرة سنة ۱۳۹۱ ق بدار النصر للطباعة من جزءين حققهما الاستاذ السيد احمد صقر».

۴۵. ینابیع الأصول

این کتاب نیز دارای نسخه ای شناخته شده نیست. «هدية العارفين (ج ۱، ص ۷۸) و كشف الظنون (ج ۲، ص ۲۰۵۱)

لکنه يرجح أنه لغیر البیهقی الشافعی صاحب شعب الايمان».

تذکر: باید یادآوری کرد: برخی از منابع آثار دیگری به بیهقی نسبت داده اند که مهم ترین آنها عبارت اند از:

۱. سید هاشم ندوی در پایان جلد اول کتاب السنن الكبرى این کتاب ها را نیز به بیهقی نسبت می دهد: کتاب المعتقد، اربعین، الايمان، الدعوات الصغير.

۲. همچنين اسماعيل پاشا بغدادی در کتاب هدية العارفين نیز کتاب المحيط را به او نسبت می دهد.

۳. در کتاب السنن الصغرى کتاب های الايمان، القدر به بیهقی نسبت داده شده است. و همچنين کتاب دیگری به نام السنن الصغير که در دارالکتب العلمیه در دو جلد از سوی احمد قبانی عبدالسلام عبدالشافعی در بیروت به چاپ رسیده، به بیهقی نسبت داده اند.

۴. همچنين کتاب های المعارف در علم حديث و الجامع المصنف که درباره اخلاق و ايمان است نیز از جمله آثار بیهقی نام برده شده است.

منابع و مأخذ

۱. دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۳، ص ۴۷۶-۴۷۸
۲. دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، ص ۳۲۶-۳۲۹
۳. مأخذ شناسی علوم عقلی، ج ۱، ص ۵۶۵
۴. كشف الظنون، ج ۲، ذیل شعب الايمان
۵. طبقات الشافعیه، الاسنوی، جزء اول
۶. معجم البلدان، ج ۱، ص ۸۰۴
۷. تاریخ الادب العربی، جزء السادس، ص ۲۲۹
۸. تاریخ بیهق، ص ۱۸۳
۹. وفيات الاعیان، ج ۱، ص ۷۵
۱۰. روضات الجنان و جنات الجنان، ج ۲، ص ۵۶۸
۱۱. تاریخ نیشابور، ص ۱۲۷
۱۲. دلائل النبوه، ص ۱۵
۱۳. هدية العارفين، ج ۱، ص ۷۸
۱۴. معجم المطبوعات العربیه و المعرّبة، يوسف اليانه سرکيس، ص ۵۰۰

